

Megtévesztés és kinyilatkoztatás Lactantius teológiájában

Kendeffy Gábor

Lucius Caelius Firmianus Lactantiust (250–320/325), a „keresztény Cicerót” az utókor elsősorban stílusáért dicséri, egyháztanítói érdemeket kevesen fedeznek fel műveiben. Jelen írásnak az a fő célja, hogy érzékeltesse: az afrikai teológus izgalmas rendszert hagyott ránk. Ezt a következő lépésekben próbálom megtenni: felvázolom az úgynevezett „két út” tanítás lactantiusi verzióját, kiemelve az isteni megtévesztés elemeit; rámutatok e gondolat markáns jelenlétére Lactantius fő művében, a *Rendszeres teológiában* (*Institutiones Divinae*); végül amellet érvelek, hogy az apologéta nemcsak az isteni megtévesztésről, hanem a megoldókulcsról is beszél.¹

1. Isten csele a két úton

Az erény nehéz és a hitványság sima újáról szóló patrisztikus tanítás részben a bibliai és zsidó, részben a pogány hagyományból táplálkozik. A két ellentétes életvitel és jellem érzékeltetésére már Hésziodosz is ezt a metaforát használta, amit a szofista filozófus, Prodikosz a válaszúton álló Héraklész történetévé dramatizált, aki előtt két hölgy, a Mértéktartás és a Bujaság jelent meg.² A kép – Héraklész-történet nélkül – természetesen a görög–római költészetben, például Vergiliusnál is megtalálható – és az afrikai keresztény rétor meg is fogja találni. Jelen van a metafora a püthagoreus tradícióban is, de ott nem elágazó, hanem egymást folytató utakról van szó.³ Ami a zsidó-biblikus vonalat illeti, a két út képét hasonló értelemben használja Jézus, Sirák fia könyve,⁴ több intertestamentális zsidó szöveg⁵ és egyes qumráni írások is.⁶ Az Újszövetségben legvilágosabb megfogalmazását Máté evangéliumában találjuk. A korai patrisztikus irodalom először az utóbbi vonalat folytatja, és a képhez terjedelmes erény- és bűnkatalógust kapcsol, valószínűleg azzal a katechetikai céllal, hogy megkeresztelésre morálisan felkészítse a hittanoncokat.⁷ A 2. századi görög apologétánál, Iusztinosznál összefut a pogány és a zsidó-keresztény hagyomány, aki Xenophónra hivatkozva, Prodikosz története alapján fejt ki a két út képével szemléltetett etikai tanítást.⁸ Ugyanakkor már Lactantius előtt is vannak olyan szerzők, akik – talán a qumráni írásokat követve – kozmikus és történetológiai távlatokat adnak a tanításnak, a két utat a Fény és a sötétség angyalai,⁹ vagy, ahogy azt a tévesen Római Szent Kelemennek tulajdonított homíliák teszik, két király, illetve vezér/vezető uralma alá rendelve.¹⁰

Lactantius a *Rendszeres teológia* VI. könyvében a pogány hagyományra való hivatkozással és egyben annak ellenében vezet be a két út tanítását. Sok kritikai megjegyzése mellett helyeslően emeli ki, hogy a pogány filozófusok szerint is vezetőre (*dux*) van szükség (bár ők csak a helyes úton ismertek el ilyet), és hogy mindkét utat látszat és valóság ellentéte jellemzi.

A Pokolba vezető úton a Sátán nemcsak a vétkekre, hanem, ami ezzel szorosan összefügg, téves vallásokra is csábítja az embereket. Mint vezető vagy útikalauz (*dux*), maga is rossz példával jár elől, mintegy előkóstolva a vétkeket. Megtévesztő munkálkodását az teszi lehetővé, hogy Isten elhelyezte ezen az úton a látszólagos

Hésziadosz, *Munkák és napok* 287–292

Az, ki a hitványsághoz húz, célját el is éri
könnyűszerrel: *simā az út hozzá s közel*
is van.

Ámde örökké élő isteneink az erényhez
izzadság árán visznek, hosszú meredélyen,
útja göröngyös kezdetben, de a csúcsra
felérve
aztán már könnyűnek tetszik, bármi nehéz
volt.
Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása

Vergilius, *Aeneis* VI. 540–543 (*Anchises szava
vai Aeneashoz*)

Itt van a réten az út, amely innen kétfele válik:
jobbra hatalmas Dis palotája emelkedik,
onnan
Élysionba visz út, bűnhődnek balra a rosszak
bűneikért, a kegyetlen Tartarosig vezet út ott.

Kartal Zsuzsa fordítása

Máté 7.13-14

Menjete be a szoros kapun. Mert tágas az a
kapu és széles az az út, amely a kárhozatba
visz, és sokan vannak, akik azon járnak. Mert
szoros az a kapu és keskeny az az út, amely az
életre visz, és kevesen vannak, akik azt meg-
találják.

jókat és mellettük a valódi rosszakat. Ezt szerzőnk egyenesen cselnek (*fraus*) nevezi.

A mennyei úton, melynek vezére nincs világosan megnevezve, Isten a látszólagos rosszak mellett helyezte el a valóságos jókat. Itt tehát, bár ezt Lactantius ebben az esetben nem mondja ki, hasonló cselről van szó.

Mindkét út természetesen folytatódik a testi (*corporalis*) élet után, a második, lelki (*spiritualis*) életben, amikor valóság és látszat már nem tér el egymástól: aki rossz, annak vacak lesz, aki jó, az jól fogja magát érezni. A látszó jónak ott már nem valós rossz lesz az ára, tehát valós jónak mondható. A látszó baj viszont a korábbi valós rossznak lesz a büntetése, tehát valós rossz lesz.

Fontos látni, hogy a Sátán útján nem feltétlenül önmagukban megvetendő, szélsőségesen talmi dolgok szerepelnek a csábítás eszközeül szolgáló látszólagos jók között, hanem olyan ártatlan kellemetességek is, mint a megbecsülés vagy a nyugodt élet, és nem csak a gazdagság és a gyönyör, amelyek szintén nem tartoznak az önmagukban elítélendő dolgok közé. Célszerűbb volna tehát nem is *látszólagos*, hanem inkább *látszó* javakról beszélnünk. Hasonlóképpen a mennyei út látszó(lagos) bajait sem csak a kényeskedők tartják hátrányosnak.

A csel először is abban áll, hogy a látszó(lagos) jó és a valóságos rossz, akár csak a látszó(lagos) rossz és a valóságos jó, elválaszthatatlanul össze vannak kapcsolva. Így ami jónak tűnik, az a valóságban óhatatlanul rossz, ami pedig rossznak, az a valóságban csak jó lehet. A csel határfokát növeli időbeli és örök ellentéte. Mindkét úton az örök kapcsolódik az ellenkező előjelű időbelihez: a Pokolba vezetőn az időbeli javakhoz kapcsolódnak az örök bajok, a Mennybe vezetőn az időbeli bajokhoz az örök javak.

A megtévesztő erőt fokozza, hogy Isten ugyan mindkét úton megmutatta a *látszó* jót és rosszat, csak éppen ellentétes sorrendben: a menny felé vezető úton helyes sorrendben: előbb az időleges (látszó) rosszat, aztán az örökkévaló (látszó) jót (értsd: véget nem érőt); míg a Pokol felé vezető úton helytelen sorrendben: előbb az időleges (látszó) jót, aztán az örökkévaló (látszó) rosszat (értsd megint: a véget nem érőt). Tehát mindkét úton érvényesül jelen és jövőbeli ellentéte is.

A látszó javak és bajok helyes sorrendjét – miszerint előbb a küzdelem, utána a nyugalom – szerzőnk a háború hasonlattal világítja meg. A katonáskodásban is előbb van a fáradság (*labor*), és csak utána jöhet a pihenés (*otium*). A hasonlat fontos összetevője az ellenség (*hostis*), akinek a Sátán felel meg.

Ez a hasonlat vezet tovább a két út tanítás lactantiusi változatának legeredetibb részéhez. A Sátán olyan ellenség, aki mindenkit úgy próbál tönkretenni, ahogy az illető természete és jelleme megengedi (*hostis pro cuiusque natura et moribus saeviens*). A pogányoknál nemcsak a bűnös hajlamokat fordítja saját hasznára, amilyen a düh, az érzéki vágy és a dicsvágy, hanem a nemes hajlandóságokat is, amilyen a bölcsességre való törekvés, vagy akár maga az istenkeresés.¹¹ A filozófusok közül azok számára, akik hajlamosak az erényt követni és megvetni a testi javakat, Isten külön mellékösvényeket létesít, melyek – noha végső soron lefelé visznek – töredezettek, göröngyösek, nehezen járhatók, s így hasonlítanak a mennyei útra.

A rendszer fontos eleme, hogy az igazakat megpróbáló és megtévesztő látszó rosszak forrása éppen az istentelenek bűnössége. A mechanizmust végképp önfenntartóvá és a bűnmaximalizálás ideális eszközevé teszi, hogy az igazak bátor helytállása egyrészt gúnyt provokál az istentelenek részéről, ami újabb gonoszságokra készíteti őket, másrészt pedig irigységet kelt bennük, hiszen valahol mélyen érzik, hogy ők maradtak alul – így aztán még ádázabb gyűlölettel kínozzák az igazakat. Ezáltal látszat és valóság ellentéte tovább mélyül: a gonoszokban diadalaik erősítik az illúziót, hogy ami jónak látszik, az tényleg az, az igazaknak pedig még nehezebb ép ésszel elhinniük, hogy a látszó rossz valójában nem az, s így türelmük még keményebb próbának lesz kitéve.

Ki a megtévesztés, a csel alánya? A fentiek alapján azt kell mondanunk, hogy Isten az értelmi szerző, hiszen, mint láttuk, a két út egész masinériája nem más, mint egy nagy, jótékony csalás. Isten „mutatta meg” (*ostendit*), „tárta elének” (*monstravit*), „helyezte el” (*posuit, posita est*), „kínálta fel” (*proposita sunt*) a jót és a rosszat egyaránt a látszata mögé rejtve.¹² Emögött az az akarata állt, hogy

„titka rejtve maradjon”. Isteni cselről kell tehát beszélnünk. Ugyanakkor az olyan megtévesztést, rászedést, lépre csalást jelentő igéket, mint az *inducere* és az *illucere*, sosem alkalmazza Istenre (bár a *decipiōt* közvetve – mint majd látni fogjuk – vonatkoztatja rá), hanem csak a Sátánra, aki az útikalauz a Pokol felé vezető úton. Ennek az az oka, hogy ezeknek a szavaknak a jelentése nem egyszerűen megtévesztést, csel foglalt magában, hanem rosszindulatot, a végleges tévútra vezetés szándékát is, amit az isteni csel mögött természetesen hiába keresnénk. Tehát aki közvetlenül mint útikalauz és vezető lépre csal, az a Sátán, a csel kifundálója viszont maga Isten. Mint láttuk, szerzőnk leírása szerint valamennyi leágazást és mellékösvényt is ő mutatta meg (*ostendit*) vagy létesítette (*constituit*) a Pokol felé vezető úton.

Az eddigiek alapján elmondhatjuk, hogy a két út működésében megnyilvánuló logika nem túl szívdéridő. Mintha az isteni gondviselésnek nem is annyira a megváltás, hanem inkább a bűnmaximalizálás lenne a célja – aminek egyébként ellentmondanak az apologéta lelkes kifakadásai arról, hogy mily sokan tértek meg éppen a nagy üldözések idején.¹³ Ez a benyomásunk akkor fog lényegesen enyhülni, amikor közelebről szemügyre vesszük a két útikalauz – és különösen a Mennybe vezető út kalauzákat – alakját. De mielőtt ezt megtennénk, szeretnénk néhány párhuzamos hellyel érzékeltetni, hogy a két út logikája és az isteni csel gondolata mennyire áthatja Lactantius rendszerét.

2. Az isteni csel gondolata általában Lactantiusnál

A következőkben bemutatok két helyet a *Rendszeres teológiából*, amelyek nem kapcsolódnak közvetlenül a két út allegóriájához, de az isteni megtévesztésnek hasonló logikáját mutatják, mint a VI. könyv imént áttekintett részei. Ezek a helyek egyszerűen a megtévesztés céljára is rávilágítanak.

Rögtön a mű bevezetésében megjelenik a két imént látott út logikája mint az emberi állapot része. Itt a szerző tágabb célközönségről – vagyis azokról a tanult vagy tanulatlan emberekről, akik a tévelygésből kikecmeregni próbálnak, de rászorulnak az apologéta segítségére – ilyen látéleletet ad:

...amiatt ugyanis, hogy az erényekhez keserűség (amaritudo) van hozzákeverve, a vétket viszont élvezet (voluptas) fűszerezi, az előbbiől visszariadva, az utóbbiól elbájolva megindulnak a lejtőn, s mivel a látszólagos javak megtévesztik őket, a jó helyett a rosszat választják.

Épp úgy, mint később a VI. könyvben a két út allegóriájából, itt is azt tudjuk meg, hogy ebben az életben egyfelől valóságos jó és látszólagos rossz, másfelől látszólagos és valóságos rossz elválaszthatatlanul összekapcsolódik, és ezáltal lesz szinte reménytelenül összetéveszthető egymással a látszólagos és a valóságos jó, illetve a látszólagos és a valóságos rossz. Töredékesen még az allegória (lásd: a rossz út lejtője) is jelentkezik. Ami a metaforikus nyelvezetet illeti, ez itt egyfelől csak részint jelenik meg (az édes-keserű párból csak az utóbbi), másfelől azonban a gasztronómiai metaforavilág tágabb a későbbi kifejtéshez képest: a látszólagos rossznak a valódi jóhoz, illetve a látszólagos jónak a valódi rosszhoz való hozzákapcsolását a „keverni” és a „fűszerezni” igék érzékeltetik, melyek alkalmasabbak a megtévesztés kifejezésére.

Hasonló isteni megtévesztést ír le a VII. könyvnek egy helye, mely csak a mű hosszabb verziójában szerepel. Itt Lactantius arról beszél, hogy az ember, miután elnyerte (*accepit!*) a Paradicsomban a bölcsességet, vagyis a jó és a rossz tudására való képességet, kiüzetett onnan, és a gyakorlatban is megtapasztalta a rosszat:

Most pedig, amikor az ember egyrészt a bölcsességgel van ellátva, hogy tudjon, másrészt testtel, hogy érzékeljen, Isten azt akarta, hogy mindkettő (ti. a jó és a rossz) meglegyen ebben az életben, azért, hogy az erény és a bölcsesség lényegesen érvényesüljön. Ezért az embert jó és rossz között középütt helyezte el, hogy szabadon követhesse akár ezt, akár azt. Am a rosszhoz hozzákevert bizonyos

Lactantius, Institutiones VI. 4. 1–17

Egyetlen útja van tehát az erénynek és a javaknak, amely nem az eliziumi mezőkre vezet, ahogy azt a költők mesélik, hanem egyenesen a világ fellelegvárába. Balra viszont „bűnhődnek a rosszak bűneikért, a kegyetlen Tartaroszig vezet út ott”. (2) Ez annak a vádlónak az útja, aki a helytelen vallások létrehozásával elfordítja az embereket a mennyei úttól, és a pusztulás útjára vezeti őket. (3) Ez első pillantásra síknak és tágas útnak látszik, amit mindenféle virág és gyümölcs teszi gyönyörűségessé. Itt helyezte el Isten mindazt, amit a földön jónak szokás tartani, vagyis a gazdagságot, a megbecsülést, a nyugodt életet, a gyönyört és minden egyéb csábítást, de rögtön melléjük tette az igazságtalanságot, a kevélységet, a hitszegést, a kéjvágyat, a széthúzást, a tudatlanságot, a hazugságot, az ostobaságot és az összes többi vétket. Ez az út azonban így fejeződik be: (4) Amikor az utasok a végére értek, ahonnan már nem lehet visszafordulni, minden szépségével együtt olyan hirtelen szakad meg, hogy senki sem látja előre a csel, csak akkor, amikor már zuhan a mélységes szakadékba. (5) Mert mindaz, aki a jelen látszólagos javaitól megtévesztve figyelmét azok megszerzésére fordítja, nem látja, mi következik a halál után, és elfordul Istentől. Az ilyen ember a pokolba zuhan, és örök büntetésre ítéltetik. (6) Azt a másik, nehéz és meredek mennyei utat viszont úgy tárta elénk, mint amit vagy az össze-vissza nővő bozótok tesznek járhatatlanná, vagy a kiálló sziklák torlaszolnak el. Ezért mindenkinek roppant erőfeszítéssel, lábát megvetve kell rajta járnia, állandó aggodalomban, hogy mikor zuhan le. (7) Ezen az úton helyezte el Isten az igazságosságot, a mértéktartást, a türelem tudást, a hitet, a tisztaságot, az önmegtartóztatást, az egyetértést, a tudást, az igazságot, a bölcsességet és a többi erényt, de egyszerűen a szegénységet, a közmegvetést, a fájdalmat és az élet minden keservét. (8) Mindaz ugyanis, aki reményét messzebbre terjesztette ki, és nagyobb javakat választott, ezektől a földi javaktól eltekint, hogy mátha nélkül könnyebben küzdje le az út nehézségeit. (9) Mindebből nyilvánvaló, hogy a gonoszok és igazságtalanok azért érik el könnyebben azt, amire vágyanak, mert ereszkedik és lejt számukra az út, a jók viszont nehezen érnek célra, mivel kemény és meredek úton haladnak. (10) Ezért az igaz ember, éppen, mert kemény és göröngyös útra lépett, szükségyszerűen megvetés, gúny és gyűlölet tárgya. Hiszen mindenki, akit akár a vágy, akár a gyönyör a szakadék felé sodor, irigykedik arra, aki képes volt elnyerni az erényt, és bosszantja, hogy a másik rendelkezik valamivel, aminek ő híján van. (11) Így az igaz ember szegény lesz, rangfosztott és megvetett, tehetetlen áldozata az igazságtalanságnak – mégis eltűr minden sanyarúságot. Ha pedig a túrés igáját elcipeli ama végső határig, akkor majd meg-

adatik neki az erény koszorúja, és elnyeri a halhatatlanság ajándékát. (12) Isten ezt a két utat jelölte ki az emberi lét számára, és mind a kettőn megmutatta [a hosszabb verzió szerint: „elhelyezte”] mind a jót, mind a bajt, de ellenkező, fordított sorrendben. Az egyikén ugyanis előbb az időleges bajokat tárta elének [a hosszabb verzió szerint: „felsorakoztatta”] az örök javakkal együtt – ez a helyes sorrend –, a másikon pedig előbb az időleges javakat az örök bajokkal együtt – ez a helytelen sorrend. Ezért bárki, aki az időleges bajokat választja az igazságossággal együtt, nagyobb és biztosabb javakra tesz szert, mint amelyekről lemondott, mindaz pedig, aki a jelen javakat többre becsülte az igazságosságnál, nagyobb és tartósabb bajokba keveredik, mint amilyeneket elkerült. (13) Minthogy ugyanis ez a testi élet rövid, a java és a bajai is szükségképpen rövid ideig tartanak. Ellenben az a lelki élet, mely a földivel ellentétes, örökkévaló, ezért a javai és bajai is örökkévalók. Következésképp a röpke javakat örök bajok, a röpke bajokat örök javak váltják fel. (14) Így jöllehet a jó és rossz dolgok egyszerre tárultak az ember elé, mindenkinek ildomos megfontolnia magában, mennyivel többet ér, ha a nem szűnő javakért rövid ideig tartó bajokkal fizet, mint ha a tünelény és veszendő javak fejében vége nincs bajokat áll ki.

Lactantius, *Institutiones* VI. 7. 1–7

(1) Mindazok ugyanis, akiket mások hirdetett ostobasága miatt bölcsnek szokás tartani, az erény látszatától rászédetve árnyékokat és képmásokat ragadnak meg, nem az igazságot. Ennek az az oka, hogy azon a hazug úton, mely nyugat felé tart, sok ösvény található az emberek különböző hajlamai és műveltségi szintje szerint, melyek igen eltérőek és változatosak ebben az életben. (2) Mert ahogy a bölcsesség útja valamiképpen az ostobaságra hasonlít – ezt megmutattuk az előző könyvben –, úgy ez az út is, noha teljes mértékben az ostobaságé, valamiképpen hasonlít a bölcsességre, s ez a hasonlóság vonzza magához azokat, akik a nyilvános bölcsesség mesterei. S amiképpen vannak rajta szembetűnő vétkek, úgy van rajta olyasmi is, ami az erényhez hasonlít: a nyilvánvaló bűn mellett ott van az igazságosság valamiféle látszata vagy képmása. (3) Hisz az, aki elől halad ezen az úton, s kinek minden ereje és hatalma a megtévesztésben rejlik, hogyan tudna hatalmas tömegeket lép-re csalni, ha nem valószínű dolgokat mutogatna az embereknek? Isten ugyanis, hogy az a halhatatlan titok homályban maradjon, a saját útján csupa olyasmit helyezett el, melyeket az emberek el szoktak utasítani mint rossz és gyalázatos dolgokat. Ezért aztán elfordulnak a bölcsességtől és az igazságtól, melyet vezető nélkül próbáltak keresni, s így éppen arra a sorsra jutnak, amit el akartak kerülni. (4)

látszólagos jókat, ti. mindenféle édes gyönyöröket (varias et delectabiles suavitates), hogy ezek vonzerejével csábítsa a rejtett rossz felé. A jókhoz pedig hozzákevert bizonyos rejtett rosszakat, vagyis megannyi szenvedést, sorscsapást és küszködést, hogy a lélek ezek kellemetlenségét és nyűgét megelégedve (quorum asperitate ac molestia offensus) a rejtett jótól visszarettenjen. Itt tehát szükség van a bölcsesség gyakorlására, hogy inkább értelemmel, mint testtel lássunk.¹⁴

Látszat és valóság ellentéte jelenik meg itt is, a gasztronómiai metaforavilág továbbfejlesztésével mindkét korábban idézett szöveghez képest (édes-keserű, hozzákevert). Ennek a helynek a töbplete az, hogy a valós rossz – látszat jó, illetve a valós jó – látszat rossz keveredéssel a bölcsességet hozza kapcsolatba, ami tehát abban áll, hogy a két kevercs összetevőit elkülönítjük egymástól, és így végül is a látszólagos és a valóságos jó, illetve a látszólagos és a valóságos rossz között is különbséget tudunk tenni. Sőt, ennek az egész megtévesztő kutnyulásnak éppen az volt a célja, hogy az ember csak a bölcsesség révén, erőfeszítéssel és tudatosan tehesse a jót.

3. A kalauz a mennybe vezető úton

A két *dux*-ról megtudjuk, hogy „mindketten halhatatlanok, de nagy becsben áll az egyik, aki az erényekért és a javakért felel, míg ítélet alatt a másik, aki a vétkekre és bajokra ügyel.”¹⁵ Ennek vagy annak a vezetőnek az útját járni annyi, mint macskul ellenállni a másiktól jövő hívásoknak. Láttuk, hogy ez sokkal könnyebben megy a Pokolba vezető úton.

A mennybe vezető út kalauzáról Lactantius explicit módon kimondja: Isten,¹⁶ míg a másik vezetőt egyértelműen a vádlóval (*criminator*), vagyis a Sátánnal azonosítja.¹⁷ Vele kapcsolatban a *dux* kifejezés helyenként eltérő metaforikus mezőt vonz. Van, amikor vezetőként jelenik meg, aki, mint már utaltunk rá, elől jár a Pokolba vezető úton (*praecursor*), s így csalogat, vezet lép-re a látszólagos javakkal. Máskor a *dux* „hadvezér” jelentése kerül előtérbe, társulva a Sátánhoz a mű számos helyén kapcsolódó ellenség (*adversarius*, *hostis*) szereppel: ő az ellenséges hadvezér, aki mindenkit más-más, a jelleméhez, hajlamaihoz leginkább alkalmazkodó fortéllyal ejt törbe.¹⁸

De ki is valójában a jó út kalauza? Láttuk: megérdemli az Isten elnevezést, „nagy becsben áll” (*honoratus*). A mű ismerői számára kézenfekvő lehet a válasz, hogy nem az Atyáról, hanem Isten fiáról van szó: arról a Jó Lélekről, akit a világ és az ember megteremtése előtt nemzett, „hogy belőle a jónak valamiféle folyama fakadjon”.¹⁹ Amiképpen a gonosz vezető nyilvánvalóan azonos a Gonosz Lélekel, akit az Atya mintegy másodszülöttként nemzett. A két út mechanizmusa pedig annak a harcnak a lefolyási módját határozza meg, amely a két Lélek között folyik az Atya akaratából. Hogy Isten nevével Lactantius valóban Isten fiára utalhat, azt a IV. könyv több krisztológiai helye is alátámasztja. A szerző hangsúlyozza, hogy az Atya és a Fiú egyazon isten, jöllehet azt is tanítja, hogy Krisztusnak a megtévesztés után mintegy újra el kell nyernie az Atya hatalmát (*imperium*) és bírói székét (*iudicium*).²⁰ Krisztus nemcsak az Új-, hanem az Ótestamentumnak is örökül hagyója (*testator*).²¹ Végül nem csak a vezető titulusra igaz, hogy a mű nem krisztológiai részeiben egyszerűen Istenre, a krisztológiai passzusokban pedig speciálisan a Fiúra – sőt, a megtévesztült fiúra – vonatkozik: a „tanító” (*magister*) megjelölés, mely a IV. könyv szerint egyértelműen a megtévesztült Fiúra illik, a VI. könyvben minden pontosság nélkül Isten attribútumaként szerepel.²²

Az iménti utalások már tovább is lendítik gondolatmenetünket: a jó vezető nem egyszerűen a Jó Lélekkal, hanem az emberi testet öltött Jó Lélekkal azonos. Ennek az állításomnak az igazolása érdekében továbbra is a *Rendszeres teológia* IV. könyvének krisztológiai szakaszához fordulok.

Itt Lactantius a két út VI. könyvbéli leírásából jól ismert *dux* kifejezést több alkalommal használja a megtévesztült Fiúval kapcsolatban. Ilyenkor hol a „(had) vezér” értelem, hol a „tanító”-hoz, „mester”-hez közel álló „vezető” jelentés kerül előtérbe. Isten fiát, a jó Lelket (*spritus*) mint „nagy vezért küldte le az égből”, hogy Isten vallását és igazságosságát kinyilatkoztassa.²³ Azért parancsolta meg

fiának, az erény tanítójának, „hogy testben szülessen meg újra”, hogy „magához az emberhez legyen hasonló, akinek vezetője, útítársa és tanítója (*dux et comes et magister*) lesz”.²⁴ A párhuzamot a másik oldalról erősíti, hogy a Pokolba vezető út mellékösvényén haladó pogány filozófusoknak szerzőnk épp azt veti a szemére, hogy „az igazságot bármiféle vezető nélkül keresték”.

Emellett Lactantius az emberré vált Fiúhoz intézett atyai üzenetként értelmezi az angyal szavait Zakariásnál: „Ha az én utaimban jársz (*si in viis meis ambaveris*), és ha parancsolataimat megtartod: te is ítélője leszel az én házamnak, sőt őrizni fogod az én pitvaraimat, és ki- s bejárást engedek néked ez itt állók között” (3,7).²⁵ Krisztus mint címzett tehát *utas*, aki nyilván az élen halad.

De olyan kifejezéseket is használ itt a szerző a megtévesztült Igével kapcsolatban, amelyek őt a VI. könyvben leírt, a Pokolba vezető úton *elől járó* (*praecursor*) Sátán ellenpárjaként tüntetik fel. Mint a IV. könyvben olvassuk, azáltal hogy megtévesztült, és így kitette magát mind a szenvedéseknek, mind a kísértéseknek, „mintegy előtte jár (*praeuius*) és kezét nyújtja annak, aki hajlandó őt követni”.²⁶ Éppen azért várhatja el híveitől, hogy megtegyék parancsait, mert nem csupán tanít és előír, hanem előttük is jár: „elől haladok (*prior vado*) mindazon megpróbáltatásokon keresztül, amelyekről azt állítod, nem tudod elviselni őket; ha tanítóként nem tudsz követni (*sequi*), kövess mint előtted járó (*antecedentem*).”²⁷ Azért küldte Krisztust az erény tanítójaként (*magister virtutis*) a földre, „hogy egyrészt üdvözítő tanaival nevelje az embert ártatlanságra, másrészt cselekedeteivel és nyilvánvaló tetteivel megnyissa az igazságosság útját, amelyre ha rálép az ember és ott követi tanítóját, eljuthat az örök élethez.”²⁸ Máshol Istenről írja szerzőnk, hogy a testet öltött Fiú elküldésével „megnyitotta számunkra a hús-vér test legyőzésének az útját”.²⁹

A VI. könyvnek a két útról szóló része és a IV. könyv krisztológiai passzusai közötti kapcsolatot erősíti a metaforikus nyelvezet hasonlósága. A IV. könyvben Lactantius kifejti azt az elméletét, miszerint Jézus életében valamennyi esemény és körülmény arra szolgál, hogy megelőlegezze, előre jelezze a keresztyének későbbi sorsát. Így az innivalónak adott ecet és az ételként felkínált epe mindannak a keserűségnek és keservnek (*acerbitas, amaritudo*) az előképei, amelyek az igazság követőire várnak.³⁰ A két útról szóló szövegek az igazakat szükségszerűen sújtó csapásokra és az istentelenekeket váró kéjekre több alkalommal a „keserű”, illetve „édes” jelentésű szavakkal utal (*amaritudines, suavia*).³¹

Jóllehet a VI. könyvben a *praecursor* szó kizárólag a Sátánnal kapcsolatban fordul elő, a két vezető között egyébként megfigyelhető szimmetria és a IV. könyvből az előbbiekből felsorolt párhuzamos helyek alapján a kifejezést joggal vonatkozathatjuk a jó út kalauzára is.

Ez az útikalauzi szerep, melyet Lactantius felfogása szerint tehát a megtévesztült Krisztus lát el, kiváltképp abban áll, hogy Ő minden csapást kiállt, amit csak egy igaz ember – a Mennybe vezető út utasa – valaha is elszenvedhet, és mindazoknak a kísértéseknek is ellenállt, amelyeknek az igazak ellen kell, hogy álljanak. Vagyis követhető példát mutat abból az erényből, mely Lactantius szerint a legfontosabb: a türesemből (*patientia*). Krisztus csakis azért lehet igazi tanító és vezető, mert nemcsak a teljes isteni, hanem a teljes emberi természetet is hordozta:

*...test nélküli lélek semmiképpen sem lehet az ember vezetője a halhatatlanság felé, mivel éppen a test akadályozza a lelket abban, hogy Istent kövesse.*³²

Értelmezésem szerint tehát a két útról szóló tanítást, melyet első látásra csupán a VI. könyv néhány fejezete fejt ki, a IV. könyv krisztológiája teszi teljessé. Ez utóbbi árulja el ugyanis, hogy a Mennybe vezető út kalauza nem csupán az isteni csel résztvevője, hanem egyszersmind ő az, aki példát szolgáltat arra és erőt ad ahhoz, hogy az ember ne üljön fel a cselnek. Ez azt is jelenti, hogy a két út mechanizmusa egyfelől valóban arra szolgál, hogy csalafinta módon a valódi értékeket a látszólagosak mögé rejtse, másfelől viszont arra is, hogy leplezze ezt a csel.

*Így a kárhozatnak és a halálnak sokré-tű útját mutatta meg [a hosszabb verzió szerint: „hozta létre” (*constituit*)], akár mert sokféle életmód létezik, akár mert sok istent öveznek tisztelettel. (5) Ennek az útnak az engedetlen és fondorlatos vezetője, mintha csak itt is volna valami különbség hamis és igaz, jó és rossz között, másfelé vezet a tékozlókat, másfelé azokat, akiket takarékosnak tartanak, másfelé a tanulatlanokat, másfelé a tanultakat, másfelé a lustákat, másfelé a dolgozókat, másfelé a butákat, másfelé a filozófusokat. És még őket sem egyetlen ösvényen. (6) Azokat ugyanis, akik nem vetik meg az érzéki gyönyört és a gazdagságot, épp-hogy csak eltéríti ettől a tömegek által taposott úttól, azokat viszont, akik vagy az erényt akarják követni, vagy a gazdagság megvetését hirdetik, valamiféle sziklás árkokon viszi át. (7) De talójában nem is külön utak mutatják a jó dolgok képmásait, hanem csak mellékutak és ösvények, melyek látszólag eltávolodnak a tömegek útjától a helyes útírány felé, ám a legvégén mindegyik ugyanabba a pusztulásba torkollik.*

Kendeffy Gábor fordítása

Jegyzetek

- 1 A mű egy rövidebb (303–311) és egy hosszabb (324–325) változatban maradt ránk. A hosszabb verzió többletét elsősorban Constantinushoz szóló ajánlások alkotják, másrészt olyan szövegrészek, melyek egyértelműen juttatják kifejezésre a teológus máshol implicittebb dualista szemléletét. Mára a kutatók többsége elfogadta E. Heck magyarázatát (Heck 1972), miszerint ezek a szövegrészek is Lactantiustól származnak, aki utolsó éveiben egy bővített második kiadáson dolgozott, hogy meggyőzőbben helyezze el a rosszat a gondviselés tervében – ám ezt a munkát már nem volt ideje befejezni. A kisebb kiegészítések, egy-két szavas eltérések jelentős része ugyancsak a szerző erősödő dualista szemléletét mutatják.
- 2 Lásd Xenophón, *Emlékeim Szókratészről* 2,1; Cicero, *A kötelességekről* 1,32,118 („két utat látott, az egyik a Gyönyöré volt, a másik az Erényé”); Dión Khrüszosztomosz, *Peri Baszileiasz*, Oratio I. 65–84 §; Themisztiosz, *Peri Philiasz*, Oratio XXII; Türoszi Maximosz, *Orationes* 14,1.
- 3 *Cebetis tabula* (ed. F. Praechter), Leipzig, 1893.
- 4 Sir 6,10.
- 5 *A Tizenkét pátriárka testamentuma; Asher Testamentuma* 1,3–9; *Júda testamentuma* 20,1–5. Lásd Pesthy 2005, 67 skk.; Kókai Nagy 1991.
- 6 *A két út* (4Q473); *Az igazságosság útjai* (4Q420–421): Fröhlich 2000, 512 skk.
- 7 *Didakhé* 1–6; *Barnabás-levél* 18,1–2; Hermasz, *Pásztor; Parancsolatok* 6,2. Vö. Barnard 1993; Pesthy 2005, 114 skk.
- 8 *II. apológia* 11, 3 skk.
- 9 *Barnabás-levél* 18, 1–2.
- 10 *Homiliák* 7, 7, 2; 20, 3.
- 11 *Inst.* VI. 4. 19–20: *Akiket pedig jámboraknak (pios) látott, azok köré különféle babonák hálóját fonja, hogy istentelenné (impios) tegye őket.*
- 12 A második kiadást hagyományozó kéziratok az erősebb *constituit* („felsorakoztatta”, „létrehozta”) alakot is hozzák, amely világosabban sugallja, hogy a rosszat is Isten hozta létre – egy magasabb jó érdekében. Vö. az 1. jegyzettel és a lapszéli szöveggel.
- 13 Lásd *Inst.* VI. 4. 20.
- 14 Vö. *Inst.* VII. 5. 27, add. 13–15.
- 15 *Inst.* VI. 3. 14.
- 16 *Inst.* VI. 3. 16: *...deus, qui eius viae dux est...*
- 17 *Inst.* VI. 4. 2.
- 18 *Inst.* VI. 4. 19.
- 19 *Inst.* II. 8. 3.
- 20 *Inst.* IV. 14–15.
- 21 *Inst.* IV. 20. 5.
- 22 *Inst.* VI. 4. 8: *unusque erit communis quasi magister, et imperator omnium Deus, ille legis huius inventor, disceptator, lator... ipsa lex tradita est ab illo uno magistro et imperatore omnium Deo.*
- 23 *Inst.* IV. 2. 6: *Statuerat enim deus appropinquante ultimo tempore duces magnum caelitus mittere... duces magnum caelitus mittere, qui eam (sc. religionem dei veri iustitiamque) perfido ingratoque populo ablatam ceteris nationibus revelaret.*
- 24 *Inst.* IV. 11. 14. Vö. IV. 29. 15: *Ő (ti. a megtestesült Krisztus) a hatalmas templom kapuja, Ő a fény útja, Ő az üdvösség kalauza, Ő az élet ajtaja.*
- 25 *Inst.* IV. 14. 9. Vö. I. 14. 19.
- 26 *Inst.* IV. 24. 8.
- 27 *Inst.* IV. 24. 17.
- 28 *Inst.* IV. 26. 25.
- 29 *Inst.* IV. 25. 10: *...Deus nobis viam superandae carnis et aperuit et ostendit.* Vö. *Inst.* VII. 1. 3: „És nemcsak megmutatta (ti. a legfőbb jóhoz vezető utat), hanem előttünk is járt rajta, nehogy valaki a nehézsége miatt elrettenjen az úttól. Hagyjuk el, ha ez lehetséges, a pusztulás és a csel útját (*via perditionis et fraudis*), amelyen a halált elrejtí a csalétek burka.”
- 30 *Inst.* IV. 26. 18.
- 31 *Inst.* VI. 3. 4; VI. 3. 8: „Átadja magát a restségnek, tétlenségnek, fényűzésnek, amely dolgok... időlegesen édesnek (*suavia*) tűnnek azok számára, akik az igazi javakat nem ismerik.”
- 32 *Inst.* IV. 25. 7.

Bibliográfia

- Fröhlich 2005: *A qumráni szövegek magyarul*. A bevezetőt írta, fordította, a jegyzeteket készítette Fröhlich Ida, PPKE BTK – Szent István Társulat, Budapest, 2005 (2., javított kiadás).
- Heck 1972: Heck, E., *Die dualistischen Zusätze und die Kaiseranreden bei Lactantius. Untersuchungen zur Textgeschichte der Divinae Institutiones und der Schrift De opificio Dei*, Heidelberg, 1972.
- Kendeffy 2006: Kendeffy G., *Mire jó a rossz? Lactantius teológiája*, Budapest, Kairosz, 2006.
- Kókai Nagy 1991: Kókai Nagy Viktor, „Hová vezet Máté két útja”: *Studia Biblica Athanasiana* 2 (1991) 131–149.
- Loi 1961–1965: Loi, V., „Problema del male e Dualismo negli Scritti di Lattanzio”: *Annali della Facoltà di Lettere, Filosofia e Magistero dell’Università di Cagliari* 29 (1961–1965) 37–96.
- Loi 1970: Loi, V., *Lattanzio nelle Storia del Linguaggio e del Pensiero teologico Pre-Niceno*, Zürich, 1970.
- Perrin 1981: Perrin, M., *L’homme antique et chrétien*, Paris, 1981.
- Pesthy 2005: Pesthy Monika, *A csábítás teológiája. A kísértés fogalmának története az ókorban*, Budapest, Kairosz, 2005.
- Wlosok 1960: Wlosok, A., *Lactanz und die Philosophische Gnosis. Untersuchungen zur Geschichte und Terminologie der gnostischen Erlösungsvorstellung*, Heidelberg, 1960.